

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Kierunki rozwoju górniczych świadczeń emerytalnych w Polsce do 1998 roku

Author: Bożena Zasepa

Citation style: Zasepa Bożena. (2017). Kierunki rozwoju górniczych świadczeń emerytalnych w Polsce do 1998 roku. W: P. Grzywna i in. (red.), "Między ideą, pasją a działaniem : księga jubileuszowa dedykowana dr. hab. Marianowi Mitrędze" (S. 185-215). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

BOŻENA ZASĘPA
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Kierunki rozwoju górniczych świadczeń emerytalnych w Polsce do 1998 roku

Wyodrębnienie „ryzyka” dożycia podeszłego wieku (starości), jako samodzielnego ryzyka w ubezpieczeniu społecznym, nastąpiło w krajach europejskich stosunkowo późno. W przypadku Polski stało się to w pełni dopiero w latach 50. XX wieku. Na świecie równoległe do rozwiązań ubezpieczeniowych rozwinęły się także pozaubezpieczeniowe koncepcje finansowania świadczeń na starość, związane m.in. z pokrywaniem kosztów ich wypłaty ze środków budżetowych (państwa lub/i samorządów). Często obejmowały one określone grupy zawodowe lub wiązały się z modelem tzw. emerytur obywatelskich. Powszechne, jak na tamten czas, objęcie ochroną ubezpieczeniową robotników na zasadzie obowiązku nastąpiło najwcześniej w Cesarstwie Niemieckim (1889). Starość nie była jednak samodzielnym ryzykiem lecz stanem tożsamym z niezdolnością do pracy (domniemanie inwalidztwa).

Były jednak grupy zawodowe, które na zasadach ubezpieczeniowych dużo wcześniej organizowały wspólnoty, oparte na idei samopomocy zbiorowej. Ich głównym celem było reprezentowanie wspólnych interesów oraz niesienie pomocy w razie niedostatku. Początkowo pomoc wzajemna miała charakter doraźny i nie przewidywała regularnego poboru składek. Z czasem, oprócz regulacji w tym zakresie, doprecyzowano także zasady udzielania pomocy zarówno co do ryzyk objętych ochroną, jak i rodzajów udzielanych świadczeń. Rozwój tych form nastąpił już w okresie średniowiecza, a wśród typowych zrzeszeń można wyróżnić gildie i cechy, następnie bractwa. Ich ewolucja doprowadziła do pojawienia się w okresie kapitalizmu kas wzajemnej pomocy.

Bractwa najdłużej przetrwały w górnictwie, a ubezpieczenie górników, zwane brackim lub pensyjnym, było także najstarszym historycznie i jedynym w Polsce – funkcjonującym we wszystkich trzech zagłębiach węglowych: górnośląskim, dąbrowskim i krakowskim – zawodowym ubezpieczeniem robotników¹, którego ostateczna likwidacja nastąpiła dopiero w 1954 roku. Oprócz ubezpieczenia brackiego górnicy byli stopniowo włączani do powszechnego ubezpieczenia społecznego na zasadach przewidzianych dla robotników. Z czasem nastąpiło jednak dość istotne zróżnicowanie ich pozycji prawnej w porównaniu z innymi ubezpieczonymi, zwłaszcza w systemie świadczeń związanych z podeszłym wiekiem. Na dużą skalę zjawisko to wystąpiło w Polsce po II wojnie światowej.

Celem opracowania jest przedstawienie ewolucji rozwiązań w zakresie ubezpieczenia na starość dla górników na ziemiach polskich do roku 1998, czyli do momentu wprowadzenia w życie – od 1 stycznia 1999 roku – reformy systemu emerytalnego. Analiza obejmuje bardzo zróżnicowany i niejednorodny okres, w ramach którego trudno jest wyznaczyć niebudzące wątpliwości kryteria delimitacji, pozwalające na wyodrębnienie etapów rozwoju tych świadczeń. Przyjęto zatem, z pewnym uproszczeniem, podział na trzy podokresy: pierwszy do odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku, drugi – lata 1918–1954, oraz trzeci – lata 1954–1998. Cezurę między drugim i trzecim okresem wyznacza data faktycznej likwidacji ubezpieczenia brackiego w Polsce. W ramach podjętych rozważań pominięto inne – niż dotyczące ubezpieczeń pensyjnych i robotniczych – rozwiązania.

Opracowanie nawiązuje, co było intencją autorki, do rozważań naukowych podejmowanych wielokrotnie przez Jubilata, który przedmiotem swoich dociekań czynił m.in. relacje pomiędzy „ryzykiem zawodowym a preferencjami socjalnymi” dla górników², co w przeszłości mocno wiązało się – i nadal wiąże – ze szczególnym traktowaniem tej grupy zawodowej na gruncie ubezpieczenia emerytalnego.

Początki ochrony w zakresie niezdolności do pracy w górnictwie (do roku 1918)

Pierwszymi historycznie rozwiązaniami były ubezpieczenia pensyjne, będące jedną z form ochrony oferowanej przez kasy brackie. Zanim członkostwo w kasie nabrało charakteru obowiązkowego, zrzeczenia te miały cha-

¹ J. JAROS: *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1965, s. 198.

² M. MITRĘGA: *Polityka socjalna wobec górników węgla kamiennego. (Diagnoza stanu obecnego oraz społeczne aspekty restrukturyzacji)*. Gliwice, Fundacja im. Friedricha Eberta – Biuro na Śląsku, 1995.

rakter prywatny i były tworem samych górników. Funkcjonowały w różnej formie – kasy puszkowe, skrzynki brackie, kasy brackie – i oferowały chorym i okaleczonym członkom, oraz pozostałym po ich śmierci rodzinom, pomoc w postaci jałmużny lub zaliczek, stosownie do potrzeb i stanu kasy. Ponadto, jak pisze Józef Piernikarczyk „Spółki Brackie odgrywały niejednokrotnie rolę stróża moralności. Wydawały postanowienia o noszeniu broni, zabraniały nieprzystojnych krzyków i klątw, wyzwisk, bluźnierstw, wykluczały nieuczciwych ludzi [...]”. Niektóre z nich angażowały się w późniejszym okresie w strajki, co oprócz wyraźnego, religijno-humanitarnego rysu, czyniło z nich organizacje gospodarczo-polityczne³.

Jeden z istotniejszych dokumentów, dotyczący początków ubezpieczenia brackiego, pochodzi z XVI wieku i jest to tzw. Ordunek Górny wydany przez księcia Jana Opolskiego w 1528 roku, który stał się wzorem dla późniejszego ustawodawstwa górniczego, obejmującego również zagadnienia ubezpieczeniowe⁴.

W przypadku Śląska istotną datą był rok 1769, w którym to Fryderyk II wydał przywilej dla górników oraz instrukcję w sprawie urzędzenia i prowadzenia Kasy Brackiej na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim, co doprowadziło do przekształcenia prywatnych, działających w oparciu o dobrowolną samopomoc, drobnych kas w zwarte, przymusowe instytucje prawno-publiczne, administrowane przez państwo. Zadaniem Kasy było m.in. wypłacanie rent dla niezdolnych do pracy górników⁵. Renta była zależna od stopnia służbowego, stanu rodzinnego i zdolności do dodatkowego zarobkowania górnika, i wynosiła miesięcznie od 20% do 25% pełnego zarobku. Dochody kasy składały się głównie z wpisowego do rejestru brackiego, składek członków spółki (tzw. puszkowe), dochodów z dwóch kuksów⁶ każdej kopalni oraz wynagrodzenia za tzw. wolną szychtę⁷.

Kolejnym ważnym wydarzeniem było połączenie wszystkich drobnych kas w Główny Instytut Kas Brackich, obejmujący Dolny i Górny Śląsk, co nastąpiło na podstawie prawa z 1769 roku i instrukcji z roku 1811. Dalszą reorganizację zapoczątkowała ustawa o bractwach górniczych z 1854 roku i instrukcja z roku 1855. W 1856 roku w wyniku podziału Głównego Instytutu

³ J. PIERNIKARCZYK: *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*. T. 1. Katowice, Śląski Związek Akademicki, 1933, s. 273–278.

⁴ J. PIERNIKARCZYK: *Historia górnictwa i hutnictwa...*, s. 277–279, 281–283.

⁵ Od 1780 roku także hutników.

⁶ Kuks był udziałem gwarka – pełnoprawnego członka gwarentwa – będącym 1/128 częścią nadania. Nadanie górnicze było aktem, w którym władza państwowa nadawała, czyli oddawała do eksploatacji pewną część złoża kopaliny osobie prywatnej lub spółce. Za: A. PRZYBYŁKA: *Historyczne aspekty rozwoju zabezpieczeń socjalnych górników na Górnym Śląsku*. Katowice, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 2011, s. 286.

⁷ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Warszawa–Kraków, PWN, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1973, s. 18–19.

Kas Brackich powstała Górnośląska Spółka Bracka (Oberschlesischer Knappschaftsverein) z siedzibą w Tarnowskich Górach i Dolnośląska Spółka Bracka (Niederschlesischer Knappschaftsverein) z siedzibą w Wałbrzychu, które nie objęły jednak kopalń pszczyńskich. Te nie należały do Głównego Instytutu Kas Brackich, bowiem Księstwo Pszczyńskie posiadało przywileje wolnego państwa stanowego, oparte na patencie lennym z 1478 roku. Do połowy XIX wieku przy zakładach pszczyńskich działały dobrowolne kasy brackie i dopiero w 1861 roku książe pszczyński zgłosił w Wyższym Urzędzie Górniczym założenie Pszczyńskiego Bractwa Górniczego (Plessischer Knappschaftsverein), ukonstytuowanego na podstawie ustawy z 1854 roku, i – jak pozostałe bractwa – zorganizowanego następnie w ramach powszechnej ustawy górniczej z roku 1865⁸. Ustawa ujedyniła system bractw pod względem prawnoustrojowym, ale przekazanie im władzy ustawodawczej i prawa rządzenia się przy pomocy własnych statutów doprowadziło do zróżnicowania ich działalności. Pierwszy statut dla Górnośląskiej Spółki Brackiej uchwalono w 1856 roku, natomiast dla Pszczyńskiego Bractwa Górniczego w 1861 roku⁹.

Oba bractwa działające na Górnym Śląsku oferowały ubezpieczenia w ramach dwóch pionów: chorobowego (kasa chorobowa) i pensyjnego (na wypadek inwalidztwa, śmierci i starości; kasa pensyjna). Kasy były oparte na odrębnych podstawach finansowych, w każdej obowiązywało odrębne członkostwo, odrębne świadczenia i składki. Obowiązek ubezpieczenia w kasie pensyjnej mieli tylko robotnicy w wieku 16–40 lat, będący jednocześnie członkami kasy chorobowej, którzy ponadto potwierdzili swój dobry stan zdrowia orzeczeniem lekarza brackiego. Obowiązywał okres wyczekiwania na świadczenia (przynależność do kasy) w wymiarze 36 miesięcy. Członkowie dzielili się na czynnych i biernych (niepracujących i pobierających świadczenia pensyjne). Wysokość składki (płacona po połowie przez pracowników i pracodawców) była zależna od zaszerogowania do jednej z kilku grup zarobkowych (klasy członkowskie). Składka był opłacana za każdy miesiąc. Bractwa różniły się ilością klas członkowskich, wysokością składek, sposobem ich ustalania i wysokością kwot ustalonych za każdą opłaconą składkę (tzw. stopniówek), które były podstawą wymiaru świadczeń pensyjnych. Podstawowym świadczeniem w kasie pensyjnej była pensja inwalidzka, przysługująca w razie stwierdzenia niezdolności do pracy zawodowej, tj. niemożności wykonywania pracy w zakładach brackich, którą ubezpieczony dotychczas wyłącznie lub przeważnie wykonywał. Nie obowiązywał cenzus wieku. Wysokość pensji zależała od ilości i wysokości wpłaconych składek, za które na poczet przyszłej pensji zaliczana była określona kwota wzrostu (stopniówka)¹⁰.

⁸ Ibidem, s. 18–19.

⁹ Ibidem, s. 19; J. JAROS: *Historia górnictwa węglowego ...*, s. 239.

¹⁰ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 24–25, 27.

Okoliczności, które wpłynęły na dalszy rozwój ubezpieczeń brackich na Śląsku, wiązały się z wprowadzeniem na terenie Cesarstwa Niemieckiego – ustawą z 22 czerwca 1889 roku – powszechnego, obowiązkowego ubezpieczenia od starości i niezdolności do pracy dla robotników¹¹ (*Alters- und Invalidenversicherung*)¹², które objęło także górników. Starości nie uznawano, podobnie jak w ubezpieczeniu pensyjnym, za samodzielne ryzyko, dające podstawę do ubiegania się o świadczenia, ale za stan tożsamy z niezdolnością do pracy (w tym przypadku ogólną, a nie związaną z zawodem, jak w ubezpieczeniu brackim). Przewidziano jednak odrębne świadczenie w postaci renty starczej, do której prawo nabywał robotnik niezależnie od zdolności do pracy z chwilą ukończenia 70. roku życia. Przepisy ustawy objęły także teren zaboru pruskiego¹³.

Zasadnicza zmiana i ostateczne unormowanie całości ubezpieczeń społecznych w Rzeszy nastąpiło w 1911 roku po wydaniu ustawy Kodeks Ubezpieczeniowy Rzeszy (*RVO-Reichsversicherungsordnung*), którego księga IV zawierała przepisy w zakresie ubezpieczenia od niezdolności do pracy i przepisy ubezpieczenia rodzin. Od 1916 roku warunkiem niezbędnym do otrzymania renty starczej było ukończenie 65. roku życia i przebycie w ubezpieczeniu 1 200 tygodni składkowych. W ciągu każdych 2 lat ubezpieczenia należało opłacić co najmniej 20 tygodniowych składek. Renty starcze składały się z części zależnej od wysokości opłacanych składek oraz z części pochodzącej z dopłat rządu związkowego. Wysokość składki była zależna od zarobków (klasy) i finansowana po połowie przez robotnika i pracodawcę. Organizację ubezpieczenia oparto na zasadzie terytorializmu. Dla dzielnicy polskiej utworzono Zakład Terytorialny w Poznaniu i w Prusach Zachodnich¹⁴.

Wprowadzenie powyższej regulacji nie zmieniło zasadniczo działalności bractw, spowodowało jednak konieczność rozgraniczenia kompetencji pomiędzy poszczególnymi rodzajami ubezpieczeń i reagowania na zmiany w nich następujące. Ostatecznego unormowania materii ubezpieczeń brackich w tym okresie dokonano pruską ustawą o bractwach górniczych z 1912 roku, która ugruntowała system odrębnego, dodatkowego brackiego ubezpieczenia pensyjnego. Całokształt stosunków Górnośląskiej Spółki Brackiej na początku XX wieku uregulował statut uchwalony w 1912 roku, natomiast Pszczyńskiego Bractwa Górniczego statut z roku 1913. Okres I wojny światowej i powojenna sytuacja rewolucyjna w Niemczech wpłynęły na skorygowanie ubezpieczenia brackiego na korzyść ubezpieczonych. Oba bractwa wydały dodatki do

¹¹ Ubezpieczenie pracowników umysłowych w Rzeszy wprowadzono ustawą z 20 grudnia 1911 roku.

¹² W kolejnym roku zmieniono nazwę na *Invalidenversicherung*.

¹³ E. GRABSKI: *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*. Warszawa, Wydawnictwo E. Wende i Spółka, 1923, s. 172–205.

¹⁴ *Ibidem*, s. 172–205.

statutów i właśnie tak rozszerzone ustawodawstwo z drugiego dziesięciolecia XX wieku stało się podstawą prawnoustrojową i organizacyjną ubezpieczenia brackiego na Górnym Śląsku (przed jego podziałem w 1922 roku)¹⁵.

W Zagłębiu Krakowskim¹⁶ w pierwszej połowie XIX wieku istniała tradycja tzw. puszek braterskich, będących odpowiednikiem górnośląskich kas brackich. Obowiązek zakładania kas brackich – tzw. *Bruderladen* – nałożyła na właścicieli zakładów powszechna ustawa górnicza z 1854 roku. Były utrzymywane głównie ze składek pracowników i dopiero ustawa z 1889 roku, która regulowała zasady i organizację kas, zobowiązała pracodawców do ponoszenia połowy kosztów składek. Odejście z pracy skutkowało koniecznością wypłaty pracownikowi wkładu z kasy emerytalnej lub przeniesienia go, o ile podejmował pracę w zakładzie, w którym działa kasa. Przepisy ustawy pomimo, iż były kilkakrotnie nowelizowane, nie stworzyły podstaw do scentralizowania ubezpieczenia. Kasy działały samodzielnie i opierały się na odrębnych statutach¹⁷. Ponieważ w Austrii nie istniało powszechne ubezpieczenie emerytalne/inwalidzkie robotników, ubezpieczenie brackie było jedynym na wypadek niezdolności do pracy, starości i śmierci, przy czym inne grupy robotników w ogóle nie były ubezpieczone w zakresie tych ryzyk.

Ubezpieczenie brackie w zaborze rosyjskim miało swoją rozwiniętą tradycję w postaci utworzonego w Królestwie Polskim w 1817 roku tzw. Korpusu Górniczego oraz kas brackich zakładanych od 1821 roku w kopalniach rządowych. Nie istniały natomiast przymusowe ubezpieczenia dla górników zatrudnionych w zakładach prywatnych. Kasy w Zagłębiu Dąbrowskim posiadały różne statuty, nie były ze sobą powiązane, działały przy poszczególnych przedsiębiorstwach górniczych, różniły się wielkością i rodzajami wypłacanych świadczeń. Likwidacja górnictwa rządowego spowodowała, że kasy na pewien czas w ogóle przestały działać i dopiero w latach 90. XIX wieku zaczęły powstawać przy poszczególnych prywatnych zakładach. Kasy były nastawione głównie na pomoc w przypadku choroby (kasy szpitalne), niektóre udzielały jednorazowych zapomóg i pożyczek (kasy pożyczkowo-oszczędnościowe), inne wypłacały renty (kasy brackie). Były jedynymi organizacjami, które zajmowały się organizacją ubezpieczeń na tym obszarze. Ich zadania i organizacja zostały ujednoczone przez władze rosyjskie w 1895 roku. Zadaniem kas brackich było m.in. wypłacanie rent dla robotników i urzędników niezdolnych do pracy. Po przepracowaniu 10–40 lat renta inwalidzka wynosiła od 1/6

¹⁵ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 20–22.

¹⁶ W okręgu krakowskim – po okresie obowiązywania ustawy górnicznej Maksymiliana II dla Węgier z 1573 roku – obowiązywała krakowska ustawa górnicza z 16 lipca 1844 roku. J. JAROS: *Zarys dziejów górnictwa węglowego*. Warszawa–Kraków, PWN, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1975, s. 95.

¹⁷ *Ibidem*, s. 220; M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 40; J. JAROS: *Historia górnictwa węglowego...*, s. 245–248.

do 1/2 przeciętnego zarobku. Podstawowe dochody kas pochodziły ze składek pracowników (2%–3% zarobku) i wpłat pracodawców. Przynależność do kasy była obowiązkowa dla wszystkich zatrudnionych na stałe w wieku powyżej 18 lat. Zagłębie Dąbrowskie było jedynym w Europie, które nie posiadało jednolitego, zorganizowanego na zasadzie obowiązku, ubezpieczenia pensyjnego górników¹⁸. W przypadku tego obszaru także nie funkcjonowało żadne ubezpieczenie powszechne, które obejmowałoby ryzyko wieku, niezdolności do pracy czy śmierci.

Podsumowując stan prawny ubezpieczeń w omawianym zakresie w przededniu odzyskania przez Polskę niepodległości, należy wskazać, iż sytuacja była mocno zróżnicowana. Przede wszystkim w ubezpieczeniu brackim nastąpiła wyraźna ewolucja od rozwiązań typu dobrowolnego do przymusu przynależności. Pomijając szczegółowe regulacje dotyczące zasad przyznawania świadczeń można także powiedzieć, iż funkcjonowało ono w tamtym okresie jako jedyne, podstawowe (obszar byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego) lub dodatkowe (były zabór pruski). Ponadto, pomimo iż było obecne we wszystkich trzech zagłębiach węglowych, tylko na obszarze Górnego Śląska miało charakter systemowy, zinstytucjonalizowany i scentralizowany. Wreszcie na obszarze Górnego Śląska, gdzie było dodatkowym, warunkiem nabycia pensji brackiej była niezdolność do pracy w górnictwie bez przyjmowania granicy wieku uprawniającej do świadczenia, natomiast w powszechnym – ogólna niezdolność do pracy w określonym wieku, przy czym wiek nie był samodzielnym kryterium uprawniającym do renty starczej.

W kierunku dualizmu ochrony ubezpieczeniowej (1918–1954)

W dziedzinie ubezpieczeń społecznych po I wojnie światowej państwo polskie stanęło przed wyzwaniem nie tylko scalenia odrębnych porządków prawnych, ale także wprowadzenia ubezpieczeń tam, gdzie te w ogóle nie funkcjonowały. W przypadku ryzyka dożycia podeszłego wieku zmiany podążały zasadniczo w dwóch kierunkach: utrzymania dodatkowego charakteru ubezpieczenia pensyjnego górników i prowadzenia prac nad kompleksowym uregulowaniem ubezpieczenia z tytułu niezdolności do pracy i śmierci; obejmowały terytorium całego kraju i zakończyły się dopiero w 1933 roku. Do tego momentu, przynajmniej w ubezpieczeniu powszechnym, możemy mówić o utrzymywaniu się w dużej mierze stanu prawnego odziedziczonego po okresie zaborów. Ubezpieczenie pensyjne było stosowane jedynie na ziemiach byłych

¹⁸ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 40–41; J. JAROS: *Historia górnictwa węglowego...*, s. 148–149.

go zaboru pruskiego. Szczególnie skomplikowana sytuacja dotyczyła zwłaszcza obszaru Górnego Śląska. Na mocy art. 7 Ustawy Konstytucyjnej z 15 lipca 1920 roku, zawierającej statut organiczny Województwa Śląskiego¹⁹, sprawy ubezpieczenia socjalnego, zaopatrzenia inwalidów wojennych, wdów i sierot wojennych pozostawiono w gestii Sejmu Śląskiego tak długo, aż ustawodawstwo krajowe nie zapewni lepszego – lub co najmniej tego samego – poziomu świadczeń. W wyniku Powstań Śląskich ostateczną decyzję o podziale obszaru plebiscytowego Górnego Śląska podjęła Rada Ligi Narodów 12 października 1921 roku, a zaakceptowała paryska konferencja Rady Ambasadorów 20 października 1921 roku. Postanowienie Rady Ambasadorów oznaczało formalny, prawno-polityczny podział, faktyczny nastąpił po podpisaniu i ratyfikowaniu polsko-niemieckiej Konwencji Górnośląskiej²⁰. W celu utrzymania ciągłości rozwoju społeczno-gospodarczego na całym obszarze plebiscytowym zdecydowano się m.in. na utrzymanie przez 15 lat przepisów prawa materialnego, istniejącego w dniu zmiany suwerenności.

Zgodnie z postanowieniami Konwencji na polską część Górnego Śląska rozciągnięto m.in. przepisy Ordynacji Ubezpieczeniowej z 1911 roku oraz ustawy z 17 czerwca 1922 roku o ubezpieczeniu brackim. Biorąc pod uwagę ustawodawstwo polskie – zarówno krajowe, jak i śląskie – należy wskazać korzystniejsze niż w ramach przepisów niemieckich regulowanie spraw ubezpieczeniowych. Innowacyjne w skali światowej było m.in. obniżenie przez Sejm Śląski ustawą z 31 stycznia 1923 roku wieku uprawniającego do renty starczej w ubezpieczeniu robotniczym – z 65 do 60 lat – oraz zmniejszenie okresu wyczekiwania na świadczenia rentowe – z 1 200 do 200 składek tygodniowych, a także objęcie ubezpieczeniem wszystkich pracujących na warunkach ogólnych, w tym młodocianych (zniesienie dolnej granicy wieku 16 lat). W okresie kryzysu wprowadzono wprawdzie szereg decyzji mniej korzystnych dla ubezpieczonych, mających na celu uchronienie instytucji ubezpieczeniowych przed katastrofą finansową, ale miały one przejściowy charakter²¹. Realizacją zadań w ramach ubezpieczenia robotników w omawianym zakresie zajmował się na Śląsku Zakład Ubezpieczeń Społecznych w Królewskiej Hucie – Dział I – Ubezpieczenie na wypadek inwalidztwa i pozostałych rodzin.

W latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych XX wieku istotne zmiany następowały także w ubezpieczeniu brackim, którego rozwój w ciągu dalszym przebiegał odmiennie w ramach trzech zagłębi węglowych. Kon-

¹⁹ Dz.U. nr 73, poz. 497.

²⁰ Dz.U. nr 44, poz. 371.

²¹ S. FERTACZ: *Wpływ podziału Górnego Śląska na ubezpieczenie społeczne*. W: *Górny Śląsk po podziale w 1922 roku. Co Polska, a co Niemcy dały mieszkańcom tej ziemi?* T. 2. Red. Z. KAPALA, W. LEŚSIUK, M.W. WANATOWICZ. Bytom, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, 1997, s. 197–198.

wencja Górnos Śląska z 1922 roku w art. 214 zobowiązywała Polskę i Niemcy do rozwiązania Górnos Śląskiej Spółki Brackiej²². Ostatecznie układ podpisano 26 sierpnia 1922 roku, z mocą obowiązującą od 1 lipca. Z podziału Górnos Śląskiego Towarzystwa Gwareckiego (Oberschlesischer Knappschaftsverein) w Tarnowskich Górach powstały dwie instytucje: Spółka Bracka w Tarnowskich Górach dla części polskiej i Oberschlesische Knappschaft w Gliwicach dla części niemieckiej. Pierwsza przejęła około 75% ubezpieczonych i tyle samo środków finansowych²³. Nowa sytuacja społeczno-gospodarcza, polityczna i narodowościowa, jaka zaistniała w polskiej części Górnego Śląska, wymagała adaptacji spółki do nowych warunków. M.in. w 1925 roku wydano dla Pszczyńskiego Bractwa Górniczego i Spółki Brackiej statuty w języku polskim, a nadzór nad nimi powierzono Ministerstwu Przemysłu i Handlu²⁴ oraz Wyższemu Urzędowi Górniczemu w Katowicach.

Zmiany nastąpiły także w dziedzinie brackiego ustawodawstwa ubezpieczeniowego, w rozwoju którego wyraźnie zarysowały się dwa okresy. W pierwszym z nich (przełom roku 1931 i 1932) dominowała tendencja do rozszerzania i podwyższania świadczeń oraz łagodzenia warunków ich otrzymania. Na przykład w ubezpieczeniu pensyjnym w Spółce Brackiej skrócono z 10 do 5 lat okres poprzedniego ubezpieczenia, uprawniający do natychmiastowego nabycia poprzednich uprawnień z chwilą podjęcia ponownie pracy w zakładach brackich, a także rozszerzono prawo do ubezpieczenia bez względu na stan zdrowia dla tych członków kas, którzy opłacili w ubezpieczeniu chorobowym 250 składek, a nie jak dotychczas 500. W latach 1927–1930 dokonano także podwyżki pensji inwalidzkich. Dla nabywających prawo do świadczeń od końca 1928 roku wprowadzono dodatek do pensji (tzw. wysługę), w wysokości 13,33 zł. Dla pozostałych świadczeniobiorców, w celu zniwelowania narastających różnic między nowymi a starymi świadczeniami, wprowadzono dodatek w wysokości wysługi. Wysługa i dodatek w wysokości wysługi przysługiwały do czasu uzyskania renty z ubezpieczenia powszechnego. Wprowadzono także przepis uprawniający ubezpieczonych, którzy ukończyli 52 lata, do przeprowadzenia komisyjnych badań lekarskich przy ubieganiu się o pensję inwalidzką. Wszystkie te korzystne zmiany były wprowadzane pod wpływem silnej presji ubezpieczo-

²² Problem nie dotyczył Pszczyńskiego Bractwa Górniczego, którego obszar działalności od 1918 roku wszedł w skład państwa polskiego.

²³ M.W. WANATOWICZ: *Wpływ politycznego podziału Górnego Śląska na późniejsze losy tego obszaru i jego mieszkańców*. W: *Górny Śląsk po podziale w 1922 roku. Co Polska, a co Niemcy dały mieszkańcom tej ziemi?* T. 1. Red. Z. KAPALA, W. LESIUK, M.W. WANATOWICZ. Bytom, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Muzeum Górnos Śląskie w Bytomiu, 1997, s. 10–11.

²⁴ Od 1934 roku sprawowało go Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej oraz Urząd Wojewódzki Śląski.

nych. Sprzyjała temu także poprawa sytuacji w przemyśle węglowym, a także kondycji finansowej spółek brackich²⁵.

Na początku 1932 roku, pod wpływem narastającego kryzysu gospodarczego, w ustawodawstwie brackim nastąpił regres, trwający w zasadzie do końca lat trzydziestych. Prawie wszystkie zmiany przepisów prowadziły do pogorszenia sytuacji ubezpieczonych. Z jednej strony redukcja świadczeń była postrzegana jako próba sanacji finansów ubezpieczenia brackiego, z drugiej przedsiębiorcy, dążąc do przerzucenia kosztów kryzysu na barki pracowników, postulowali ograniczanie świadczeń socjalnych. W praktyce w Spółce Brackiej cofnięto prawie wszystkie korzystne zmiany wprowadzone w poprzednim okresie. Przedłużono także okres wyczekiwania na pensję inwalidzką z 36 do 60 miesięcy²⁶.

Podobne zmiany następowały w Pszczyńskim Bractwie Górniczym, przy czym niektóre przepisy wprowadzono lub zmieniono znacznie później niż w Spółce Brackiej lub nie wprowadzono ich w ogóle. Warto wspomnieć, iż Bractwo posiadało i utrzymywało w wielu przypadkach korzystniejsze przepisy statutowe niż Spółka Bracka, np. wyższy wymiar świadczeń, niższe składki, możliwość przystąpienia do kasy pensyjnej przy braku świadectwa zdrowia po opłaceniu 156 miesięcznych składek a nie 250. W przypadku pensji inwalidzkich w końcu lat trzydziestych zniesiono także wymóg posiadania badań lekarskich przy ubieganiu się o to świadczenie dla osób, które ukończyły 60 lat i nie wykonywały pracy zawodowej²⁷.

W latach międzywojennych rozwój ubezpieczenia brackiego w Zagłębiu Dąbrowskim i Krakowskim przebiegał na tyle podobnie, że w końcu lat trzydziestych zdecydowano się na wprowadzenie na ich obszarze jednolitych rozwiązań. Kasy w obu zagłębiach nie były scentralizowane i rozwinięte w swoich formach organizacyjnych, nie były też wspierane, jak na Górnym Śląsku, autonomią regionu. Silniej podlegały wpływom państwowej polityki ubezpieczeniowej i w dużej mierze były uzależnione od wsparcia materialnego z budżetu państwa. Na początku lat dwudziestych kasy przestały udzielać świadczeń związanych z chorobą (powszechne ubezpieczenie z 1920 roku powierzyło to zadanie ogólnym kasom chorych). Przy kasach brackich pozostało więc jedynie ubezpieczenie na wypadek starości, niezdolności do pracy zawodowej i śmierci.

Fatalna sytuacja finansowa kas w Zagłębiu Krakowskim groziła ich całkowitą niewypłacalnością. Krytyczną sytuację rozładowało dopiero Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej w 1928 roku, powołując na bazie pięciu kas jedną instytucję ubezpieczeniową – Bractwo Górnicze w Krakowie. Ze zmian doko-

²⁵ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 31–33.

²⁶ *Ibidem*, s. 35–37.

²⁷ *Ibidem*, s. 37–38.

nanych w ustawodawstwie należy wskazać także m.in. na ustalenie jednolitego wymiaru renty brackiej, jednolitej składki oraz wprowadzenie obowiązku ubezpieczenia bez względu na wiek, płeć, granicę zarobków i stan zdrowia. W takim stanie ubezpieczenie brackie przetrwało do 1933 roku, czyli do wprowadzenia ustawy o ubezpieczeniu społecznym, która obejmując ochroną robotników z tego obszaru, likwidowała jednocześnie ubezpieczenie brackie. Rozwiązano Bractwo Górnicze w Krakowie, a ustawa wprowadziła wyższe świadczenia i składki dla górników i hutników w ramach systemu powszechnego. Pomimo nabycia przez górników uprawnień do wyższych świadczeń w stosunku do innych grup robotników zostali oni pozbawieni własnego ubezpieczenia zawodowego²⁸.

W Zagłębiu Dąbrowskim po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stan ubezpieczenia brackiego nie uległ zmianie. Nadal działały samodzielne i rozproszone kasy brackie, z których część na początku lat dwudziestych uległa likwidacji. W latach 1926–1928 przeprowadzono reformę, która wprowadziła jednorazowe odprawy, zamiast periodycznych świadczeń rentowych. Kolejne problemy finansowe kas wiązały się z kryzysem gospodarczym lat trzydziestych. Z 10 działających wówczas podmiotów tylko 4 udzielały świadczeń w statutowej wysokości. Wprowadzenie ubezpieczeń z tytułu inwalidztwa, śmierci i na starość w 1933 roku nie rozwiązało problemu ubezpieczeń brackich w Zagłębiu²⁹, chociaż górnicy i hutnicy uzyskali prawo do świadczeń na korzystniejszych niż dotychczas zasadach. Ostatecznie na mocy rozporządzenia z 1935 roku powołano w miejsce istniejących kas jedną instytucję pod nazwą: Kasa Bratnia Zagłębia Dąbrowskiego z siedzibą w Sosnowcu. Kasa miała wypłacać tylko nowe świadczenia, zobowiązania zaległe przejął Zakład Ubezpieczeń Społecznych w Warszawie. Jedynym świadczeniem kasy było udzielanie jednorazowych odpraw. W 1938 roku rozporządzeniem Ministra Opieki Społecznej ubezpieczenie brackie na zasadach obowiązujących w Zagłębiu Dąbrowskim wprowadzono także na obszarze Zagłębia Krakowskiego oraz powiatu bielsko-bialskiego (kopalnia „Silesia”). Było to wyrazem zrównywania praw górników w obu zagłębiach. Rozszerzenie zasięgu działalności Kasy spowodowało także zmianę jej nazwy na Kasę Bratnią Górników. Stała się ona tym samym instytucją dodatkową – obok rozwiązań powszechnych – ubezpieczenia emerytalnego górników w obu zagłębiach. Na mocy wspomnianego rozporządzenia wprowadzono także przepis, który dawał prawo do odprawy po ukończeniu 60. roku życia na takich samych zasadach, jak inwalidztwo³⁰.

²⁸ Ibidem, s. 43–45.

²⁹ Charakter prawny funkcjonowania kas w Zagłębiu Dąbrowskim stwarzał problemy z ich jednorazową likwidacją przez włączenie do ubezpieczenia powszechnego. Powołano zatem komisję, która dopiero w 1935 zaproponowała rozwiązanie tego problemu.

³⁰ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 45–48.

Na zakończenie należy wspomnieć o regulacjach w ramach ubezpieczenia powszechnego. Ubezpieczenie robotników na wypadek niezdolności do pracy, starości i śmierci funkcjonowało tylko na ziemiach byłego zaboru pruskiego – do roku 1933 obowiązywały tam przepisy niemieckiej ustawy z 1911 roku. Polskie ustawodawstwo zmieniło przede wszystkim jego organizację. W 1920 roku rozszerzono zakres działalności Ubezpieczalni Krajowej w Poznaniu na cały obszar byłej dzielnicy pruskiej. Pomimo wsparcia finansowego, Ubezpieczalnia nie była w stanie wypłacać świadczeń zaspokajających nawet minimalne potrzeby. Stan różnorodności prawnej i brak ochrony robotników w zakresie tych ryzyk na znacznym obszarze kraju nie mógł na dłuższą metę funkcjonować. Utworzenie stabilnych organizacyjnie i finansowo instytucji ubezpieczenia robotników na obszarze całego kraju stało się w tamtym okresie jednym z kluczowych postulatów ruchu robotniczego w Polsce³¹.

W decyzjach i działaniach związanych z ubezpieczeniami społecznymi³² przyjęto zasadę utrzymania uprawnień nabytych według poprzednio obowiązujących porządków prawnych państw zaborczych, co oznaczało w praktyce tworzenie ustawodawstwa na takim poziomie, który zapewniałby co najmniej świadczenia w wysokości i na takich zasadach, jak najbardziej korzystne do tej pory ustawodawstwo niemieckie. Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o ubezpieczeniu społecznym³³ (tzw. scalenkowa) w zakresie ubezpieczenia emerytalnego jednolicie normowała uprawnienia robotników przemysłowych, w tym górników, na obszarze całego kraju, z wyjątkiem Górnego Śląska. W mocy pozostał odrębny system ubezpieczenia emerytalnego pracowników umysłowych (1927), zaopatrzenie emerytalne pracowników państwowych oraz systemy obejmujące pracowników publiczno-prawnych oraz dodatkowe ubezpieczenie pensyjne górników. W latach 1933–1939 przepisy ubezpieczenia pracowniczego na starość podlegały licznym zmianom, ale te nie zmodyfikowały modelu, ukształtowanego w 1933 roku³⁴.

W ramach świadczeń z ubezpieczenia (emerytalnego) na wypadek niezdolności do zarobkowania i śmierci przewidziano m.in. rentę inwalidzką. Ustawa nie przewidywała odrębnego świadczenia z tytułu wieku, pośrednio jednak ryzyko to uwzględniono, przyjmując prawne domniemanie inwalidztwa u osoby, która osiągnęła określony wiek. Uwzględniono także rodzaj wykonywanej pracy, co wiązało się z innymi zasadami ubiegania się o świadczenia. Sytuacja

³¹ M. PIĄTKOWSKI: *Świadczenia emerytalno-rentowe ubezpieczeń społecznych w okresie międzywojennym*. „Studia i Materiały z Historii Ubezpieczeń Społecznych w Polsce” 1983, zeszyt 1, s. 26.

³² Pierwszym w skali kraju ubezpieczeniem, które w sposób kompleksowy potraktowało ryzyko starości, było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 24 listopada 1927 roku o ubezpieczeniu pracowników umysłowych.

³³ Dz.U. nr 51, poz. 396.

³⁴ M. PIĄTKOWSKI: *Ubezpieczenie emerytalne*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991, s. 127.

ta dotyczyła zatrudnionych w górnictwie i hutnictwie, przy czym korzystanie z tych uprawnień wiązało się przede wszystkim z obowiązkiem opłacania wyższej składki, która wynosiła 5,8% zarobku ubezpieczonego (3,6% pracownik) w porównaniu z poziomem 5,2% dla pozostałych ubezpieczonych (3,3% pracownik)³⁵. Można uznać to za przykład pierwszej dyferencjacji uprawnień do świadczeń w grupie robotników w prawie polskim.

Różnica dotyczyła przede wszystkim definiowania zakresu inwalidztwa. Ustawa przyjmowała kryterium fizjologiczne i ekonomiczne tego stanu, przy czym w przypadku górników i hutników inwalidztwo było uznawane już przy utracie możliwości zarobkowania na poziomie połowy dotychczasowych możliwości, natomiast dla pozostałych dopiero 66 i 2/3. Ta korzystniejsza regulacja wiązała się jednak z koniecznością opłacania podwyższonych składek przez 600 tygodni, w tym pięćdziesiąt musiało przypadać na ostatnie 4 lata przed powstaniem inwalidztwa. Rozwiązanie ogólne wprowadzało konieczność opłacenia składki przez minimum 200 tygodni, co musiało przypadać na ostatnie 10 lat, w tym co najmniej 50 tygodni na ostatnie 3 lata przed powstaniem inwalidztwa³⁶. Druga istotna różnica dotyczyła pułapu wieku, przy którym następowało domniemanie inwalidztwa. W rozwiązaniach ogólnych przyjęto granicę 65 lat przy spełnieniu warunku posiadania minimalnego okresu składkowego i zachowania uprawnień. W przypadku górników i hutników granica wieku została wprawdzie obniżona o 5 lat, ale obwarowana bardziej restrykcyjnymi zasadami. Minimalny okres opłacania podwyższonych składek ustalono na 750 tygodni³⁷. Oprócz wskazanych różnic, ustawa nie wprowadzała reguł odmiennego traktowania ubezpieczonych przy obliczaniu wysokości świadczeń. Renta inwalidzka składała się z kwoty zasadniczej, ustalonej co roku przez Radę Ministrów jednolicie dla ubezpieczonych wnioskujących o świadczenie w danym roku oraz kwoty indywidualnej, zależnej od długości ubezpieczenia oraz zarobku danego pracownika. Renta nie mogła przekraczać 80% zarobku stanowiącego podstawę jej obliczenia³⁸.

Z powyższych rozważań wynika, iż przed wybuchem II wojny światowej ochrona ubezpieczeniowa górników w zakresie ubezpieczenia emerytalnego w dalszym ciągu była mocno zróżnicowana. Ubezpieczenie pensyjne, jako dodatkowe, funkcjonowało przez cały okres dwudziestolecia jedynie na obszarze Górnego Śląska, wykazując nieznaczne różnice w przypadku Spółki Brackiej i Pszczyńskiego Bractwa Górniczego. Podstawowe ubezpieczenie

³⁵ W późniejszym okresie obniżono poziom składek, ale utrzymano zróżnicowanie na ogół robotników oraz zatrudnionych w górnictwie i hutnictwie.

³⁶ Przewidywano jednakże łagodniejsze możliwości spełnienia warunku zachowania uprawnień dla osób posiadających dłuższy niż minimalny staż ubezpieczeniowy oraz szansę na zachowanie uprawnień przy kontynuowaniu ubezpieczenia.

³⁷ M. PIĄTKOWSKI: *Ubezpieczenie emerytalne. W: Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce...*, s. 128–132.

³⁸ *Ibidem*, s. 132–133.

funkcjonowało w oparciu o przepisy niemieckie z 1911 roku, modyfikowane głównie na korzyść ubezpieczonych przez Sejm Śląski. W Zagłębiu Krakowskim do 1933 roku górnicy mogli liczyć na wypłatę świadczeń jedynie z ubezpieczenia brackiego; wprowadzenie ubezpieczenia z tytułu inwalidztwa dla robotników doprowadziło do likwidacji kas brackich, po czym obszar ten został objęty w 1938 roku regulacjami obowiązującymi w Zagłębiu Dąbrowskim. Od tego momentu ubezpieczenie brackie uzyskało status dodatkowego. W Zagłębiu Dąbrowskim wprowadzenie ubezpieczenia powszechnego nie doprowadziło do likwidacji ubezpieczeń brackich, co ustanowiło dualizm ochrony ubezpieczeniowej na tym obszarze od stycznia 1934 roku.

Podstawowa różnica między rozwiązaniami powszechnymi a ubezpieczeniem brackim polegała na odmiennym definiowaniu inwalidztwa. W przypadku pierwszego odwoływano się do ogólnych możliwości zarobkowania, w pensyjnym – do możliwości wykonywania zawodu. Ponadto ubezpieczenia powszechne zakładały domniemanie inwalidztwa po ukończeniu określonego wieku, brackie nie odnosiły się w ogóle do tego warunku. Okres oczekiwania na świadczenia był w tym ostatnim krótszy niż w powszechnym, korzystniejsze były też warunki utrzymania prawa do świadczeń, przy czym przyjęcie do kasy brackiej wymagało generalnie przeprowadzenia badań lekarskich. Instytucje brackie, jako odrębne podmioty, posiadały większą autonomię w dziedzinie stanowienia prawa. Pensje brackie, wypłacane obok rent starczych, gwarantowały górnikom najwyższy poziom zabezpieczenia na starość spośród wszystkich uprawnionych do świadczeń robotników, przy czym sytuacja była zróżnicowana w poszczególnych Zagłębiach na korzyść górnośląskiego. Jak pisze Maria Wanatowicz: „[...] główną cechą ubezpieczenia brackiego było jego dostosowanie do potrzeb ubezpieczeniowych występujących w górnictwie oraz przyznanie robotnikom tej gałęzi produkcji rekompensaty za ich trudne warunki pracy”³⁹. Specyfika pracy w górnictwie została dostreżona także w ramach ubezpieczeń powszechnych. Ceną za korzystniejsze rozwiązania była jednak konieczność opłacania wyższych składek przez dłuższe okresy, co wiązało się ze stosowaniem zasady współzależności składek i świadczeń.

II wojna światowa przerwała rozwój zarówno ubezpieczeń społecznych, jak i dodatkowych instytucji ubezpieczenia brackiego. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy⁴⁰ stopniowo zastępowano przepisy polskie niemieckimi. Ostatecznie

³⁹ M. WANATOWICZ: *Ubezpieczenie brackie...*, s. 59.

⁴⁰ Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa ubezpieczenie społeczne zostało podporządkowane celom politycznym. Jego zadaniem było utrzymanie dla Rzeszy zdrowia i zdolności do pracy Polaków. Świadczenia przybrały charakter zapomóg, bez prawa do roszczenia. Od 1940 roku podwyższano świadczenia rentowe, ale podwyżki nie nadążały za wzrostem kosztów utrzymania. Ponieważ w mniejszym zakresie tematyka artykułu odnosi się do tego obszaru, w dalszej części skupiono się jedynie na sytuacji dotyczącej świadczeń na ziemiach wcielonych do III Rzeszy.

dokonano tego w grudniu 1941 roku. Polskie ustawodawstwo obowiązywało jedynie w ograniczonym zakresie, i tylko do czasu wprowadzenia specjalnego ustawodawstwa dla Polaków. Wszelkie związki z polskimi ubezpieczeniami zostały zerwane w sierpniu 1942 roku. Najszybciej proces ten następował na Górnym Śląsku (styczeń 1940 rok). Renty przyznane do 31 grudnia 1939 roku były w formie zaliczkowej wypłacane wg dotychczasowego prawa polskiego, przyznane później – wg prawa niemieckiego. W ubezpieczeniu inwalidzkim rozpoczęto różnicowanie rent ze względu na przynależność narodową. Podobne przepisy wprowadzono na pozostałym obszarze dopiero w grudniu 1942 roku. Drugi nurt działań okupanta zmierzał do nadania Polakom specjalnego statutu. Pierwszy okres wiązał się z tymczasowością rozwiązań, a działania sprowadzały się do pozbawiania Polaków prawa do świadczeń, przyznawania ich w mniejszym wymiarze lub pod dodatkowymi warunkami. Okres drugi to wprowadzenie w sierpniu 1942 roku specjalnej regulacji dla Polaków (tzw. *Polenstatut*). Pozostawiono niemiecką właściwość jednostek ubezpieczeniowych i zasady finansowania świadczeń. W przypadku rent inwalidzkich, niezależnie od źródła uprawnień, świadczenia o charakterze zapomogowym wypłacano wg reguł ubezpieczenia robotniczego, bez możliwości ubiegania się o rentę z tytułu osiągnięcia określonego wieku. Zapomoga płacona polskim rencistom wynosiła od 1/4 do 1/3 zapomóg wypłacanych rencistom niemieckim. Wprowadzony system nie uległ zasadniczym zmianom do końca wojny, a ocena wprowadzonych od 1942 roku regulacji nie pozostawia wątpliwości. Ubezpieczenie społeczne, wprowadzone w ramach specjalnego statutu dla Polaków, nie miało nic wspólnego ze standardami obowiązującymi w tym czasie w Europie. Nie było też formą opieki społecznej, ponieważ ta nie zakłada poboru składek, które od Polaków egzekwowano w pełnym zakresie od samego początku⁴¹.

Na ziemiach wcielonych instytucje odpowiedzialne za realizację ubezpieczeń brackich zaczęto przenosić do Gliwic. Spółka Bracka i Pszczyńskie Bractwo Górnicze przestały istnieć, gdy ich agendy przejęło Bractwo Górnicze Rzeszy w Gliwicach. Kasę Bratnią w Sosnowcu pozostawiono, zamieniając ją na ekspozyturę Bractwa Górniczego w Gliwicach, działającą wg niemieckich przepisów ubezpieczeniowych⁴². Od 1 stycznia 1940 roku do 30 grudnia 1941 roku podstawą ubezpieczenia i wypłaty świadczeń było wspomniane rozporządzenie z 16 stycznia 1940 roku. Bractwo Górnicze Rzeszy za pośrednictwem Bractwa Górniczego w Gliwicach przejęło wykonywanie w stosunku do górników

⁴¹ H. SZURGACZ: *Ubezpieczenia społeczne w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991, s. 175–192.

⁴² F. WOŹNICZKA: *Dodatkowe ubezpieczenia górnicze na Górnym Śląsku w okresie okupacji (1939–1945)*. „*Studia i Materiały z Historii Ubezpieczeń Społecznych w Polsce*” 1988, zeszyt 6, s. 60–61.

(i częściowo hutników)⁴³ ubezpieczenia na wypadek choroby i macierzyństwa, powszechnego ubezpieczenia na wypadek inwalidztwa, wdowieństwa i sieroctwa, ubezpieczenia pracowników umysłowych technicznych i dodatkowo brackiego ubezpieczenia pensyjnego. Przede wszystkim zniesiono dualizm ubezpieczenia inwalidzkiego górników, rezygnując z objęcia ich ubezpieczeniem o charakterze powszechnym. Wprowadzono obowiązek uczestnictwa w ubezpieczeniu pensyjnym wszystkich zatrudnionych w górnictwie, bez różnicy płci i wieku (wcześniej dotyczyło to osób, które nie ukończyły 40. roku życia i otrzymały świadectwo zdrowia). Skutek regulacji był taki, iż obowiązkiem ubezpieczenia objęto także pracujących w górnictwie inwalidów. Składka do 1 stycznia 1943 roku wynosiła ok. 9% zarobku (6% opłacał pracodawca), natomiast łączna od 1943 roku 18,5% zarobku (ubezpieczony 6%). W ramach świadczeń wprowadzono pensję starczą (bez badania lekarskiego) w razie ukończenia 50. roku życia oraz przebycia w ubezpieczeniu 300 miesięcy składkowych, z czego co najmniej 180 miesięcy w istotnej pracy górniczej (pod ziemią)⁴⁴.

Zasadniczym problemem w dziedzinie ubezpieczeń społecznych, przed którym stanęło państwo polskie po II wojnie światowej, było ponownie duże zróżnicowanie sytuacji prawnej w poszczególnych częściach kraju oraz trudna sytuacja finansów ubezpieczenia. Pierwszy okres w rozwoju ubezpieczeń rentowych i na starość był związany z podjęciem wypłaty świadczeń w jednolitej wysokości, ich podwyższaniem, wprowadzaniem dodatków, rozszerzaniem zakresu podmiotowego, ujednocnianiem uprawnień oraz przerzuceniem kosztów składek na pracodawców, co dotyczyło także składek na ubezpieczenie pensyjne⁴⁵. Rozporządzenie z 12 maja 1947 roku, na mocy którego po raz kolejny dokonano podwyższenia świadczeń, wprowadzało faktyczne zrównanie uprawnień w dziedzinie ubezpieczeń rentowych dla robotników i pracowników umysłowych⁴⁶. W 1949 roku nastąpiło częściowe powiązanie poziomu rent z zarobkami. Wprowadzono podział na osoby, które wykonywały pracę uzasadniającą obowiązek ubezpieczenia przez przynajmniej 18 miesięcy po wyzwoleniu i takie, które jej nie wykonywały. Renty dla pierwszej grupy były zależne od przeciętnego zarobku ubezpieczonego z ostatnich 6 miesięcy, natomiast dla drugiej były wypłacane w wysokości ryczałtowej⁴⁷.

⁴³ Na obszarze działania Spółki Brackiej, Pszczyńskiego Bractwa Górniczego, Kasy Bratniej Górników w Sosnowcu i Zakładu Ubezpieczenia Górników i Hutników.

⁴⁴ F. WOŹNICZKA: *Dodatkowe ubezpieczenia górnicze...*, s. 62–66.

⁴⁵ H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991, s. 370–371.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 372.

⁴⁷ F. WOŹNICZKA: *Przywileje rentowe za wysoki wkład pracy*. „Praca i Ubezpieczenie Społeczne” 1954, nr 7–8, s. 198.

Na podstawie dekretu z dnia 8 stycznia 1946 roku z mocą obowiązującą od lutego 1945 roku Spółka Bracka w Tarnowskich Górach przejęła zlikwidowane Pszczyńskie Bractwo Górnicze z siedzibą w Katowicach i rozciągnęła działalność na teren Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego, realizując zadania na podstawie przepisów przedwojennych. W dekrete zapowiedziano także stworzenie jednolitej regulacji ubezpieczenia pensyjnego. Działalność wznowiła także Kasa Bratnia Górników w Sosnowcu, która po wojnie rozpoczęła wypłatę jednorazowych odpraw, a od maja 1948 roku zaczęła przyznawać bieżące pensje. Istotne było także rozciągnięcie ubezpieczenia brackiego na wszystkie zagłębia, co wiązało się z przyznaniem prawa do świadczeń górnikom zatrudnionym w kopalniach węgla brunatnego⁴⁸.

Budowanie szczególnej pozycji górników w ramach ubezpieczenia emerytalnego (1954–1998)

Pierwszym wyraźnym i istotnym sygnałem szczególnego traktowania górników w polityce państwa w nowym ustroju, w tym w obszarze zabezpieczenia społecznego, było podjęcie przez Radę Ministrów 30 listopada 1949 roku uchwały w sprawie szczególnych przywilejów dla górników w górnictwie węglowym (tzw. Karta Górnika)⁴⁹, co zbiegło się z podsumowaniem osiągnięć planu 3-letniego i wpisywało w kolejny – 6-letni – plan gospodarczy. Bolesław Bierut, w przemówieniu z okazji Dnia Górnika w Sosnowcu w 1949 roku, mówił: „Państwo Ludowe przynosi górnikom polskim na ich święto kartę przywilejów górniczych, aby w ten sposób wyrazić uznanie dla ciężkiej pracy górnika. Chodzi o to, ażeby polepszyć sytuację materialną górnika, chodzi też o to, aby górnik, pracujący mozolnie pod ziemią czuł, że Państwo i naród oceniają jego pracę, aby czuł, że jego ciężki wysiłek i coraz większa wydajność jego pracy cenione są wysoko”⁵⁰. W zakresie omawianej tematyki, uchwała zapowiadała (dział III) wprowadzenie z dniem 1 stycznia 1951 roku dla pracowników pracujących pod ziemią korzystnych regulacji w zakresie świadczeń emerytalnych oraz ujednoczenie ustawodawstwa rentowego górników⁵¹.

W pierwszej kolejności wykonywanie ubezpieczeń górniczych przekazano Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych (1950), likwidując tym samym

⁴⁸ Ibidem, s. 198.

⁴⁹ Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 listopada 1949 r. w sprawie szczególnych przywilejów dla górników w górnictwie węglowym [M.P. nr A-100, poz. 1175]. W latach 1950–1951 niektóre z uprawnień rozszerzano na pracujących w innych rodzajach kopalń, a następnie m.in. na inżynierów i techników zatrudnionych w urzędach górniczych (1954).

⁵⁰ *Karta Górnika*. Ministerstwo Górnictwa i Energetyki, Warszawa 1949, s. 9.

⁵¹ Po wojnie wykonywał zadania w tym zakresie ZUS, Spółka Bracka w Tarnowskich Górach oraz Kasa Bratnia Górników w Sosnowcu.

obie spółki brackie⁵². Od 1951 roku ubezpieczenie brackie zaczęło funkcjonować w ramach jednolitego, scalonego systemu ogólnokrajowego, zachowując jednak status dodatkowego. Od 1 stycznia 1951 roku zniesiono także odrębne wpłaty przedsiębiorstw na ubezpieczenia brackie. Świadczenia pokrywane były od tego momentu z ogólnego, państwowego funduszu ubezpieczeniowego⁵³.

Zapowiadane w 1949 roku wprowadzenie korzystnych regulacji świadczeń emerytalnych dla górników zostało zrealizowane uchwałą Prezydium Rządu z dnia 10 stycznia 1951 roku⁵⁴. Przepisy przewidywały wyższe świadczenia przyznawane na korzystniejszych niż dotychczas warunkach, co było efektem realizacji zasady wartościowania pracy (ze względu na jej jakość i ilość). Wzmocniono także wartościowanie pracy przy świadczeniach brackich dla tych pracowników, których nie objęły nowe regulacje⁵⁵. Górnicy nabyli prawo do renty górniczej ze względu na wiek po ukończeniu 55. roku życia i przepracowaniu pod ziemią lub w pracach równorzędnych 25 lat. Rębaczom, ładowaczom i innym pracownikom dołowym, uznanym za równorzędnych, zaliczano lata przepracowane w akordzie na przodku i przy głębianiu szybów w wymiarze 1,5-krotnym. Zasada ta dotyczyła także pracowników należących do drużyn ratowniczych w kopalniach. Wysokość świadczenia zależna była od grupy zarobkowej i ilości lat pracy pod ziemią lub równorzędnej (9 klas zarobkowych) i wynosiła od 240 zł w pierwszej grupie do 840 zł w grupie dziewiątej. Pracownikowi odznaczonemu tytułem „Zasłużony Górnik Polski Ludowej” przysługiwał wzrost świadczenia o 10% wysokości otrzymywanej renty. Wprowadzone świadczenie zastępowało rentę z tytułu powszechnego ubezpieczenia emerytalnego i świadczenie z ubezpieczenia pensyjnego. Zlikwidowano tym samym w przypadku wielu górników złożoność i wielość podstaw prawnych, na podstawie których otrzymywali świadczenia. Ubezpieczenie brackie i powszechne emerytalne stały się dla pracowników dołowych górnictwa świadczeniami drugorzędnymi. W przypadku brackiego obejmowało ono jeszcze niewielką grupę pracowników zatrudnionych na powierzchni w kopalniach i w przedsiębiorstwach górniczych⁵⁶.

⁵² Ustawa z dnia 20 lipca 1950 roku o Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych [Dz.U. nr 33, poz. 333]. Ustawa całość dochodów i wydatków Zakładu włączyła do budżetu państwa.

⁵³ F. WOŹNICZKA: *Przywileje rentowe...*, s. 198.

⁵⁴ Uchwała nr 15 Prezydium Rządu z dnia 10 stycznia 1951 roku w sprawie wysokości świadczeń emerytalnych dla górników, zatrudnionych pod ziemią [M.P. nr A-5, poz. 64].

⁵⁵ Przepisy miały zastosowanie tylko do tych pracowników, którzy spełnili wymagane do otrzymania warunki i w dniu 1 stycznia 1951 roku byli zatrudnieni pod ziemią lub w pracy równorzędnej. W przypadku pozostałych utrzymano dotychczasowe zasady. Należy jednak przypomnieć, iż zgodnie z przepisami ustawy z 1933 roku, wiek uprawniający do otrzymania renty starczej dla górników i hutników wynosił 60 lat, a dla pozostałych pracowników 65 lat. F. WOŹNICZKA: *Przywileje rentowe...*, s. 199–200.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 200.

Zmiana wysokości świadczeń emerytalnych nastąpiła w 1953 roku⁵⁷. Uchwałą Prezydium Rządu w ramach dziewięciu klas zarobkowych podwyższono progi zarobków przy zaliczaniu do odpowiednich klas, zwiększając równocześnie kwoty przysługujących rent z 320 zł w klasie pierwszej do 975 zł w klasie ostatniej. Regulacja ta dotyczyła zasadniczo uprawnień nabywanych po dniu 3 stycznia 1953 roku, ale podwyższono także renty przyznane na podstawie uchwały nr 15.

Kolejny okres budowy szczególnego statusu górników w systemie świadczeń emerytalnych otwiera dekret z 25 czerwca 1954 roku o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin⁵⁸. Zaopatrzenie to miało charakter obowiązkowy, obejmowało wszystkich pracowników⁵⁹ i było finansowane z funduszy państwowych, tworzonych ze składek opłacanych przez pracodawców. Prawo do świadczeń było związane ze stażem zatrudnienia, przy czym wyróżniono okresy zatrudnienia i zaliczane do okresów zatrudnienia. Pomimo iż dekret nie miał wpływu na uprawnienia wynikające z uchwał z roku 1951 i 1953 (utrzymano je w mocy), wprowadził istotne zmiany w zakresie ubezpieczenia powszechnego i, funkcjonującego jeszcze w ograniczonym zakresie, dodatkowego ubezpieczenia brackiego.

Istotną zmianą w porównaniu z przepisami międzywojennymi, było wprowadzenie samodzielnego świadczenia związanego z podeszłym wiekiem – renty starczej, co oznaczało przyznanie starości charakteru samodzielnego ryzyka. Renta przysługiwała pracownikowi, który posiadał wymagany okres zatrudnienia i osiągnął wiek starczy w czasie zatrudnienia lub w ciągu 2 lat po jego ustaniu, chyba że zwolnienie nastąpiło na prośbę pracownika (warunek uchylony w 1956 roku). Okres zatrudnienia wynosił 25 lat dla mężczyzn i 20 lat dla kobiet. Wymagany wiek starczy został uzależniony od zaliczenia pracownika do jednej z dwóch kategorii zatrudnienia, co przyczyniło się na długi czas do dyferencjacji pozycji prawnej świadczeniobiorców. W ten sposób starano się zachęcać do podejmowania pracy w szczególnie ważnych dla rozwoju socjalistycznej gospodarki branżach i zawodach. Do kategorii I zaliczono pracowników zatrudnionych pod ziemią oraz w warunkach szkodliwych dla zdrowia. Wiek starczy w I kategorii zatrudnienia wynosił 60 lat dla mężczyzn i 55 lat dla kobiet, natomiast w II był odpowiednio o 5 lat wyższy. Kategoria zatrudnienia wpływała także na wysokość świadczeń. Miesięcz-

⁵⁷ Uchwała nr 75 Prezydium Rządu z dnia 17 stycznia 1953 roku w sprawie wysokości świadczeń emerytalnych dla górników zatrudnionych pod ziemią [M.P. nr 10, poz. 142]. Ostatecznie uchwała została uchylona w grudniu 1972 r.

⁵⁸ Dz.U. nr 30, poz. 116.

⁵⁹ Poza dekretem pozostawały przepisy normujące świadczenia m.in. dla górników na podstawie Karty Górnika, dla pracowników kolei w zakresie świadczeń wypadkowych, dla robotników pracujących w zespołach formujących szkło, dla oficerów, podoficerów i szeregowców sił zbrojnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa, MO i Służby Więziennej.

nie dla pracowników I kategorii renta wynosiła 60% podstawy wymiaru, dla II kategorii 40%⁶⁰.

Rozporządzeniem wykonawczym z 17 lipca 1954 roku określono listę zawodów zaliczanych do I kategorii zatrudnienia oraz warunki, jakie należało spełnić, by otrzymać świadczenia przewidziane dla tej grupy⁶¹. Do kategorii I zaliczono, zgodnie z zapisami dekretu, osoby wykonujące pracę pod ziemią oraz w warunkach szkodliwych dla zdrowia (załącznik do rozporządzenia). Pracownik, ubiegający się o rentę starczą, był uważany za należącego do tej kategorii, jeżeli zatrudnienie to było wykonywane przed powstaniem prawa do renty przez co najmniej 15 lat. Jeżeli bezpośrednio przed powstaniem prawa do renty pracownik nie wykonywał zatrudnienia objętego I kategorią, zaliczano go jednak do niej, pod warunkiem, że wykonywał pracę wymienioną jako zaliczaną do I kategorii przez co najmniej 15 lat i został przeniesiony do pracy w II kategorii z powodu stanu zdrowia, a zatrudnienie to trwało nie dłużej niż 3 lata przed powstaniem prawa do renty. Przejście do pracy w II kategorii w drodze wyboru, przeniesienia służbowego lub innego zarządzenia było uwzględniane do I kategorii w wymiarze do 5 lat (§ 3–5 rozporządzenia). Rozporządzenie zostało zmienione w 1956 roku. Wprowadzono m.in. warunek wykonywania pracy zaliczanej do I kategorii stale i w pełnym wymiarze czasu pracy obowiązującym w danym zawodzie. Rozbudowaniu i doprecyzowaniu uległ także wykaz zawodów zaliczanych do tej kategorii. Kolejne zmiany wprowadzono w roku 1964 i 1967.

Przepisami dekretu z 1954 roku dokonano także ostatecznej likwidacji ubezpieczenia brackiego, przy utrzymaniu wypłaty już przyznanych świadczeń. Dla górników nie objętych Kartą Górnika, którzy wniosek o świadczenie emerytalne składali po 1 lipca 1954 roku, w miejsce pensji brackich do rent starczych przyznawano dodatki brackie, których wysokość była zależna od liczby lat pracy, osiąganych zarobków i wartości pracy (praca pod ziemią czy na powierzchni). Za każdy rok pracy fizycznej dla pracowników II kategorii, a od 1958 roku dla wszystkich, przysługiwał dodatek w wysokości od 1,25 zł do 7,50 zł, jeżeli podstawa wymiaru renty nie przekraczała 1 000 zł.

Podsumowując zapisy dekretu należy wskazać, iż w przypadku wielu rozwiązań można było dostrzec intencję ustawodawcy do wykorzystania systemu świadczeń dla realizacji przez państwo aktywnej roli w kształtowaniu stosunków pracy, ugruntowania dyscypliny pracy i zwiększania jej wydajności⁶².

⁶⁰ T. WASYLECKI: *O warunkach zaliczania pracowników do kategorii zatrudnienia ustalonych w dekrete z 25.V.1954 roku*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1955, nr 5, s. 142–144; T. WASYLECKI: *Zaliczanie pracowników do kategorii zatrudnienia w myśl nowego rozporządzenia RM z 10.IX.1956 roku*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1954, nr 6, s. 169–171.

⁶¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lipca 1954 roku w sprawie zaliczania pracowników do kategorii zatrudnienia [Dz.U. nr 35, poz. 147].

⁶² H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe...*, s. 377.

W kolejnych latach dekret kilkakrotnie nowelizowano, ale dwie zmiany – z roku 1956 i 1958 – są szczególnie istotne. W zakresie renty starczej wydłużono okres, w którym, już po ustaniu zatrudnienia, pracownik mógł osiągnąć wiek starczy – z 2 do 5 lat. Nowela z 1956 roku wprowadziła także zasadę degresywnego wzrostu świadczeń, w tym renty starczej. Do kwoty zarobku 1 200 zł renta w I kategorii wynosiła 60% podstawy wymiaru, od nadwyżki 1 200 zł–2 000 zł – 20% podstawy wymiaru a od nadwyżki ponad 2 000 zł – 15% podstawy. Dla pracowników II kategorii było to odpowiednio: 40%, 20% i 15%⁶³. Nowelizacja z 1958 roku zniósła uzależnienie rozmiaru renty starczej od kategorii zatrudnienia, podwyższając jednocześnie do 75% stawkę procentową renty przy pierwszym progu regresji. Oznaczało to znaczącą podwyżkę rent, zwłaszcza dla pracowników II kategorii zatrudnienia. Poszerzono też pojęcie I kategorii zatrudnienia. O rentę starczą mogły ubiegać się osoby, które nie osiągnęły wieku starczego w trakcie zatrudnienia lub 5 lat po jego ustaniu, o ile posiadały 35 lat (kobiety – 30) okresu zatrudnienia. Wprowadzono także zawieszalność renty starczej w przypadku wykonywania zatrudnienia lub posiadania dochodów z innych źródeł. Korzystniejsze warunki zatrudnienia wprowadzono dla nauczycieli, inwalidów I grupy, fachowych pracowników służby zdrowia i górników. Z biegiem czasu podwyższano granicę zarobków nie powodujących zawieszalności renty i poszerzano krąg osób, mogących korzystać z tego rozwiązania, tworząc tym samym uprzywilejowaną grupę świadczeniobiorców⁶⁴.

W międzyczasie ustawą z 28 maja 1957 roku o zaopatrzeniu górników i ich rodzin⁶⁵ uregulowano na nowo sytuację górników i wdów po górnikach w dziedzinie świadczeń emerytalno-rentowych. Wobec innych członków rodziny oraz osób, które nie spełniały warunków do objęcia przepisami ustawy, potwierdzono możliwość korzystania z przepisów dekretu z 1954 roku. Prawo do renty górniczej starczej przysługiwało pracownikom, którzy wykonywali pracę górniczą lub równorzędną oraz wdowom po tych pracownikach. Ustawa definiowała pojęcie pracy górniczej, równorzędnej oraz okresów zaliczanych do pracy górniczej. Robotnikom, zatrudnionym na przodkach bezpośrednio przy urabianiu i ładowaniu urobku oraz przy głębieniu szybów, a także pracownikom dołowym, należącym po wyzwoleniu do drużyn ratowniczych

⁶³ Przewidziano także dodatek do renty starczej dla niepracujących rencistów, nieposiadających poza rentą innych dochodów: 15% podstawy wymiaru renty do kwoty 1 200 zł w I kategorii zatrudnienia i 20% w II kategorii.

⁶⁴ M.in. górnikom, którzy nie przekroczyli 60. roku życia i wykonywali określone prace górnicze rent starczych nie zawieszano z wyjątkiem wzrostu ponad wymiar 1 600 zł. Maksymalna renta nie mogła wynosić w ich przypadku 1 600 zł, a z dodatkiem za odznaczenia – 2 000 zł. H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe...*, s. 381–389; T. WASYLECKI: *Zawieszanie rent oraz wypłacanie inwalidzkiej renty wyrównawczej*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1958, nr 5–6, s. 163 i nast.

⁶⁵ Dz.U. nr 32, poz. 139.

oraz zatrudnionym w charakterze mechaników sprzętu ratowniczego tych drużyn, okresy tej pracy po wyzwoleniu zaliczano w wymiarze półtorakrotnym.

Podstawę wymiaru renty stanowił zarobek z ostatnich 12 miesięcy lub z kolejnych dwóch lat wybranych przez zainteresowanego z okresu ostatnich 10 przed zgłoszeniem wniosku o rentę. Jeżeli podstawa renty przekraczała 1 600 zł, renta była podwyższana o 20% nadwyżki podstawy wymiaru ponad 1 600 zł do 2 000 zł i o 15% nadwyżki ponad 2 000 zł (degresywny wzrost świadczeń). W zależności od podstawy wymiaru renty pracowników przyporządkowano do 4 grup zarobkowych. Renta przysługiwała, jeżeli pracownik pozostał w zatrudnieniu po wejściu w życie ustawy (od 1 kwietnia 1957 roku) i po tym dniu spełnił warunki do jej otrzymania. Górnicza renta starcza przysługiwała pracownikowi, który ukończył 55 lat, wykonywał w tym czasie pracę górniczą lub równorzędną (lub pobierał z tego tytułu zasiłki chorobowe lub macierzyńskie) i posiadał 25 lat pracy górniczej, równorzędnej i okresów zaliczanych do pracy górniczej. Renta starcza górnicza wynosiła miesięcznie – w zależności od grupy zarobkowej – od 700 zł do 1 000 zł. Do renty przysługiwały dodatki, m.in. dla niepracujących i nieposiadających innego dochodu emerytów (20% podstawy wymiaru, najwyżej do kwoty 1 600 zł), dla niepracujących za każdy pełny rok pracy ponad 25 lat górniczej, równorzędnej lub okresów zaliczanych (1% podstawy wymiaru renty), z tytułu odznaczeń (25% renty bez uwzględniania dodatków).

Zmiany w treści ustawy górniczej zostały wprowadzone w związku z uchwaleniem ustawy z dnia 3 stycznia 1968 roku o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin⁶⁶, która nie zmieniła jednak zasadniczo konstrukcji i koncepcji ukształtowanej w roku 1954. Generalnie ustawa przyniosła podwyżkę świadczeń (złagodzenie pierwszego progu regresji z 1 200 zł na 1 500 zł, podwyżka wskaźników procentowych w poszczególnych strefach podstawy wymiaru świadczeń – dla emerytury 80%, 55% i 25%), zmianę koncepcji finansowania świadczeń emerytalno-rentowych oraz pewne zmiany w strukturze świadczeń i złagodzenie warunków utrzymania niektórych z nich. Rozszerzono także zakres podmiotowy regulacji, wprowadzono pojęcie okresów równorzędnych z okresami zatrudnienia oraz zaliczanych do nich, które wraz z okresami zatrudnienia tworzyły staż ubezpieczeniowy. Utrzymano podział na dwie kategorie zatrudnienia, rozszerzając zakres tej pierwszej. Ustawa stała się podstawą do uchwalenia nowego rozporządzenia, regulującego zasady zaliczania pracowników do kategorii zatrudnienia.

Pojęcie renty starczej i wieku starczego zastąpiono pojęciem emerytury i wieku emerytalnego. Tym samym wprowadzono określenie, które bardziej oddawało charakter świadczenia, poprzez wskazanie prawa do niego ze względu na długoletni czas pracy i osiągnięcie podeszłego wieku (z łac. *emeritus* –

⁶⁶ Dz.U. nr 3, poz. 6.

zasłużony, wysłużony). Nie zmieniono ogólnych warunków, uprawniających do otrzymania emerytury, chociaż przewidziano niższy wiek dla niektórych pracowników. Emerytura wzrastała o 1% podstawy wymiaru za każdy pełny rok ponad 20 lat okresów zatrudnienia w PRL do osiągnięcia 60 lat (65 – mężczyźni), nie więcej niż za 10 lat. Emeryturę podwyższano też o 5%–15% dla niektórych pracowników I kategorii zatrudnienia⁶⁷. Podstawę wymiaru emerytury stanowił przeciętny miesięczny zarobek z ostatnich 12 miesięcy zatrudnienia lub z kolejnych 24 dowolnie wybranych przez zainteresowanego z ostatnich 12 lat pracy.

W ustawie o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin zmieniono przede wszystkim nazwę renty starczej górniczej na emeryturę górniczą. Przy obliczaniu podstawy wymiaru świadczeń można było uwzględnić zarobki z 2 kolejnych lat z ostatnich 12 a nie – jak uprzednio – 10. Półtorakrotne zaliczanie okresów pracy uwzględniono także w przypadku robotników zatrudnionych na odkrywce w kopalniach siarki oraz innych osób, które wykonywały te prace, ale nie były robotnikami. Nowelizacja uchylała także warunek ukończenia wieku 55 lat w okresie wykonywania pracy górniczej, równorzędnej lub w czasie okresów zaliczanych w przypadku osób posiadających 35 lat tych okresów i zatrudnienia. Wprowadzono, na wzór regulacji z 1968 roku, trzy progi regresji świadczeń. Emerytura wzrastała o 1% podstawy jej wymiaru za każdy pełny rok pracy ponad 25 lat pracy górniczej, równorzędnej i okresów zaliczanych, nie dłużej jednak niż do osiągnięcia wieku 60 lat. Emerytura górnicza wraz ze wzrostem z tytułu stażu górniczego rosła dodatkowo o 15% (tzw. preferencja górnicza)⁶⁸. Wprowadzono także możliwość ponownego ustalenia emerytury, gdy pracownik wykonywał pracę górniczą między 55.–60. rokiem życia.

Reasumując, po 1968 roku został ukształtowany system prawny, który większości górników, nie tylko węgla kamiennego, przyznawał prawo do korzystania ze świadczeń w ramach odrębnych regulacji (ustawa z 1957 roku) a – w razie niespełniania warunków – do korzystniejszych praw w ramach przepisów powszechnych (I kategoria zatrudnienia). Obie regulacje do początku lat osiemdziesiątych były kilkakrotnie nowelizowane. Najbardziej istotne zmiany nastąpiły w 1974 i 1977 roku. W pierwszym przypadku⁶⁹ w systemie powszechnym i zaopatrzenia emerytalnego górników i ich rodzin istotne było wprowadzenie dwóch zamiast trzech progów regresji i podwyższenie pierwszego z nich do 2 000 zł. Utrzymano stawki procentowe dla pierwszego pro-

⁶⁷ H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe...*, s. 395–399.

⁶⁸ J. JEŻ: *Zaopatrzenie emerytalne górników i pracowników kolejowych*. Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, 1970, s. 16.

⁶⁹ Ustawa z dnia 29 maja 1974 roku o zmianie niektórych przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym [Dz.U. nr 21, poz. 116].

gu, natomiast procent od nadwyżki zarobku ponad 2 tys. wzrastał w każdym roku począwszy od 25% do 50%. Ustawa upoważniała także Radę Ministrów do określenia zasad wcześniejszego przejścia na emeryturę w systemie powszechnym, co miało doprowadzić do zmniejszenia zatrudnienia w społecznie nionych zakładach pracy. Redukcja progów regresji i podwyższenie pierwszego z nich, korzystnie wpłynęły na poziom przyznawanych świadczeń. W roku 1977⁷⁰ chodziło m.in. o dostosowanie stawek procentowych rent i emerytur do bezpodatkowego systemu płac oraz ich podwyżkę. W związku z tym wprowadzono nowe stawki procentowe w progach regresyjnych – 90% w pierwszym i 40% od nadwyżki ponad 2 000 zł, wraz ze wzrostem o 5% w trzech kolejnych latach; docelowo 55%⁷¹. Ustawa zmieniała także zasady zawieszania i zmniejszania świadczeń w przypadku podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze. Górnikom pobierającym wcześniejszą emeryturę i nadal pracującym pod ziemią, świadczenie zmniejszono o połowę, ale nie więcej niż o 2 000 zł⁷².

Kolejna zmiana ustawy górniczej nastąpiła w lutym 1982 roku⁷³. Wprowadzono m.in. zasady nie tylko umożliwiające kontynuowanie pracy po uzyskaniu prawa do emerytury górniczej, ale zachęcające do tego. Jeżeli praca górnicza pod ziemią po ukończeniu 55. roku życia była wykonywana nadal, mimo spełnienia warunków do uzyskania emerytury, przyszłe świadczenie wzrastało o 3% podstawy wymiaru za każdy pełny rok takiej pracy. Ponadto, rozporządzeniem z czerwca 1982 roku⁷⁴ dla pracowników posiadających 25 lat stażu, w tym co najmniej 15 lat pracy górniczej, obniżono wiek emerytalny do 54–50 lat (w okresie od 1 lipca 1982 roku do 1 stycznia 1986 roku). Od 1 lipca 1982 roku przyznano także prawo do emerytury bez względu na wiek pracownikom, którzy pracę górniczą wykonywali w pełnym wymiarze i stale przez 28 lat (docelowo 25 lat od lipca 1985 roku) i w tym okresie przepracowali co najmniej 15 lat na stanowiskach zaliczanych do stażu w wymiarze półtora-krotnym. Wcześniej, we wrześniu 1981 roku⁷⁵, wprowadzono zasadę, iż pracownikom, którzy przeszli na emeryturę i kontynuują zatrudnienie pod ziemią, wypłaca się w czasie tej pracy 75% emerytury, niezależnie od wysokości pobieranego wynagrodzenia.

⁷⁰ Ustawa z dnia 31 marca 1977 roku o dalszym zwiększeniu emerytur i rent oraz o zmianie niektórych przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym [Dz.U. nr 11, poz. 43].

⁷¹ H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe...*, s. 399–401.

⁷² M. BROJEWSKI: *Nowe zasady zawieszania prawa do emerytur i rent*. „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1977, nr 10, s. 41–49.

⁷³ Ustawa z dnia 27 lutego 1982 roku o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin [Dz.U. nr 7, poz. 60].

⁷⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 czerwca 1982 roku w sprawie szczegółowych warunków przechodzenia na emeryturę oraz uprawnień z tytułu wypadków przy pracy górników [Dz.U. nr 18, poz. 139].

⁷⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 1981 roku w sprawie szczególnych uprawnień pracowników górnictwa zatrudnionych pod ziemią [Dz.U. nr 22, poz. 115].

Pomimo licznych podwyżek, łagodzenia progów regresji i wzrostu stawek procentowych w nich występujących, świadczenia traciły na wartości, co rodziło konieczność kolejnego ich podwyższania. Pomimo reform nie udawało się także utrzymać pożądanych relacji pomiędzy świadczeniami a płacami oraz pomiędzy świadczeniami nowo przyznawanymi a już wypłacanymi. Podwyżki nie nadążały także za wzrostem kosztów utrzymania.

Kolejny etap rozwoju w ubezpieczeniu emerytalno-rentowym to lata osiemdziesiąte. Ustawa z 14 grudnia 1982 roku o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin⁷⁶ stanowiła kolejną próbę zreformowania świadczeń. Mimo zapowiedzi, ustawa nie zmieniła głównych założeń systemu, a niektóre z rozwiązań przyczyniły się do pogłębienia różnic w dostępie do świadczeń. Jedynym istotnym rozwiązaniem systemowym była zapowiedź wprowadzenia mechanizmu bieżącej waloryzacji świadczeń. Ustawa oprócz dotychczasowych warunków koniecznych do otrzymania emerytury, przewidywała szereg rozwiązań ułatwiających uzyskanie świadczenia. Ukończenie wieku emerytalnego (60/65 lat) generalnie nie mogło nastąpić później niż po upływie 5 lat od ustania zatrudnienia lub okresów równorzędnych zatrudnieniu przy posiadaniu minimalnego – 20/25 lat – stażu ubezpieczeniowego (suma okresów zatrudniania, równorzędnych i zaliczanych). Jeżeli ukończenie wieku emerytalnego następowało po upływie 5 lat, pracownik miał jednak prawo do emerytury pod warunkiem posiadania wyższego stażu ubezpieczeniowego (30 lat kobieta, 35 lat mężczyzna). Nabywał je także, gdy w chwili osiągnięcia wieku emerytalnego był uprawniony do renty inwalidzkiej lub rodzinnej i posiadał minimalny staż ubezpieczeniowy (20/25 lat). Osoba, która nie osiągnęła wieku emerytalnego mogła przejść także na emeryturę, jeżeli ukończyła 55 lat, miała staż ubezpieczeniowy wynoszący co najmniej 30 lat lub mając staż 20-letni została zaliczona do I lub II grupy inwalidzkiej (kobieta), a także ukończyła 60 lat, miała staż 25-letni i została zaliczona do I lub II grupy inwalidzkiej (mężczyzna). Przewidziano również możliwość przejścia na niepełną emeryturę dla osób, które nie wypracowały minimalnego stażu ubezpieczeniowego (kobieta – wiek 60 lat, 15 lat stażu, mężczyzna – wiek 65 lat, 20 lat stażu).

Emerytura wynosiła 100% podstawy wymiaru do kwoty 3 000 zł (pierwszy próg regresji) i 55% nadwyżki. Ulegała zwiększeniu o 1% podstawy wymiaru za każdy pełny rok zatrudnienia w PRL ponad okres 20 lat. Utrzymano system dodatków, modyfikując zasady ich przyznawania, np. dodatki za pracę w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze wynosiły 10–15%, dodatek za odznaczenia określono kwotowo. Ustawa miała poza tym charakter porządkujący. W latach 1982–1983 zreformowano wszystkie systemy zaopatrzenia emerytalnego⁷⁷, w tym system zaopatrzenia górników i ich rodzin.

⁷⁶ Dz.U. nr 40, poz. 267.

⁷⁷ H. PŁAWUCKA: *Świadczenia emerytalne i rentowe...*, s. 402–405.

Ustawa stanowiła także podstawę prawną do wydania rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1983 roku w sprawie wieku emerytalnego pracowników zatrudnionych w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze⁷⁸, które m.in. wymieniało osiem grup prac w górnictwie, dających uprawnienie do skorzystania z wcześniejszej emerytury, traktując je jako pracę w szczególnych warunkach (dawna I kategoria zatrudnienia). Do okresów takiej pracy zaliczano dodatkowo okresy pracy górniczej, regulowane w ustawie o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin. Prawo do emerytury przysługiwało kobiecie w wieku 55 lat, posiadającej ogólny okres zatrudnienia 20 lat i wykonującej pracę w szczególnych warunkach przez co najmniej 15 lat. Warunki dla mężczyzn to odpowiednio: 60 lat, 25 lat i 15 lat. Ukończenie wieku musiało nastąpić najpóźniej 5 lat po ustaniu zatrudnienia, przy czym warunek ten nie był wymagany m.in. od kobiet posiadających 30 lat pracy (mężczyzn – 35 lat).

1 lutego 1983 roku uchwalono kolejną ustawę o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin⁷⁹. Górnikom i członkom ich rodzin, którzy nie spełniali warunków do otrzymania świadczeń wg jej przepisów, przysługiwały świadczenia na zasadach i w wysokości określonej w ustawie z 1982 roku. Ustawa poszerzała katalog prac zaliczanych do pracy górniczej, a także prac zaliczanych w wymiarze półtorakrotnym (art. 6).

Prawo do emerytury uzyskali górnicy, którzy ukończyli 55 lat, posiadali staż pracy górniczej, równorzędnej i okresów zaliczanych co najmniej 20 lat w przypadku kobiet i 25 w przypadku mężczyzn, w tym co najmniej 5 lat pracy górniczej, oraz osiągnęli wiek wykonując pracę górniczą, pracę równorzędną lub pobierając zasiłek chorobowy z ubezpieczenia społecznego. Ponadto wiek emerytalny w okresie przejściowym (1983–1986) ustalono na 54–50 lat, o ile pracownik posiadał 25 lat wymaganego stażu, w tym co najmniej 15 lat pracy górniczej. Górnikom przyznano prawo do emerytury bez względu na wiek, o ile pracę górniczą pod ziemią wykonywali stale i w pełnym wymiarze czasu pracy przez okres wynoszący co najmniej 29 lat (27–25 lat – od 1 lipca 1983 do 1 lipca 1985) i w tym czasie przepracowali co najmniej 15 lat na stanowiskach, na których okres pracy zalicza się w wymiarze półtorakrotnym oraz na stanowiskach dozoru ruchu. Emerytura górnicza wynosiła miesięcznie 100% podstawy jej wymiaru do kwoty 3 000 zł oraz 55% jej nadwyżki i była zwiększana o 1% podstawy wymiaru za każdy ponad 20 lat pełny rok pracy górniczej, równorzędnej i okresów zaliczanych. Potwierdzono wzrost świadczenia o 3% podstawy wymiaru, o ile uprawniony nie złożył wniosku o świadczenia i nadal kontynuowała pracę. Utrzymano także wzrost emerytury o 15% (preferencja górnicza).

⁷⁸ Dz.U. nr 8, poz. 43.

⁷⁹ Dz.U. nr 5, poz. 32.

Ustawy z początku lat 80. nowelizowano do 1998 roku kilkakrotnie. Jedną z ważniejszych zmian w ustawie o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin wprowadzono w roku 1994⁸⁰. Ustawa rozszerzała po raz kolejny katalog okresów pracy górniczej i równorzędnej. Ponadto dla ustalania wysokości świadczeń górniczych przyjmowała przeliczniki w przedziale 1,2–1,8, w zależności od rodzaju wykonywanej pracy. Osobom, które nie spełniały warunków do otrzymania emerytury górniczej, ale miały co najmniej 5 lat pracy pod ziemią lub pracy wykonywanej stale i w pełnym wymiarze na odkrywce w kopalniach siarki i węgla brunatnego, a także w kopalniach otworowych siarki, przy ustalaniu uprawnień do emerytury na podstawie przepisów powszechnych obniżano ogólny wiek emerytalny (60 lat kobiety, 65 lat mężczyźni) o 6 miesięcy za każdy pełny rok takiej pracy, nie więcej niż o 15 lat. Przy ustalaniu wysokości tych świadczeń stosowano przeliczniki 1,5–1,8; łączny okres pracy naliczany z ich uwzględnieniem nie mógł wynosić więcej niż 40 lat.

Przedstawione regulacje, z pewnymi korektami, przetrwały w zasadzie do roku 1998 i ukształtowały zdecydowanie korzystniejszą pozycję prawną górników w systemie świadczeń emerytalnych. Główne regulacje dotyczące prawa do świadczeń zostały wprowadzone zasadniczo w 1983 roku i to zarówno na poziomie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin, jak i rozporządzenia w sprawie wieku emerytalnego pracowników zatrudnionych w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze.

Podsumowanie

Trwające od początku lat 90. XX wieku prace nad reformą systemu ubezpieczenia społecznego, w tym emerytalnego, musiały uwzględniać zróżnicowany poziom ochrony, ukształtowany m.in. wobec pracowników zatrudnionych w górnictwie. Przyjęta ostatecznie koncepcja reformy w dużej mierze zakładała urealnienie kosztów zwiększonej ochrony ubezpieczeniowej grup zawodowych, które przed 1999 rokiem uzyskały szczególny status w systemie emerytalnym, niekoniecznie w zamian za adekwatny do systemu wkład w postaci składek. Argumentem za utrzymaniem wprowadzanego w kolejnych latach systemu bardziej korzystnych regulacji, mogła być nadal istotna rola przemysłu węglowego w gospodarce. Mimo to, planowane urealnienie związku między wkładem finansowym do systemu ubezpieczeniowego a wysokością świadczenia, pod znakiem zapytania stawiało dalsze warunki i zasady utrzymywania dyferencjacji uprawnień w ramach systemu emerytalnego.

⁸⁰ Ustawa z dnia 30 czerwca 1994 roku o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin oraz o zmianie niektórych ustaw [Dz.U. nr 84, poz. 385].

W przypadku górników początki ochrony niemożności wykonywania pracy ze względu na zły stan zdrowia sięgają dalekiej przeszłości. Regulacje te były jednymi z pierwszych, jakie początkowo dobrowolnie, a później obowiązkowo, organizowano na ziemiach polskich. Wprowadzenie obowiązkowych ubezpieczeń społecznych dla robotników uczyniło je rozwiązaniami dodatkowymi, przy czym ochrona była realizowana w zamian za dodatkową składkę, a korzystniejsze zasady nabycia świadczenia wiązały się z dłuższym niż powszechnie okresem jej opłacania. Po II wojnie światowej z jednej strony podjęto kroki zmierzające do likwidacji dodatkowych ubezpieczeń brackich, z drugiej, kierując się kluczową rolą przemysłu węglowego w socjalistycznej gospodarce, starano się utrzymać uprzywilejowaną pozycję górników w systemie zabezpieczenia społecznego. Koncepcję tę rozwijano zarówno w ramach szczególnych regulacji, jak i przepisów powszechnych, które – traktując pracę pod ziemią jako zatrudnienie w ramach I kategorii zatrudnienia – wprowadzały korzystniejsze warunki ustalania uprawnień do świadczeń i ich wysokości.

Regulacje wprowadzane w latach 80. w zasadniczym stopniu zaważyły na kształcie reformy systemu emerytalnego i jej ograniczeniach. Spuścizna w zakresie korzystniejszych niż powszechne regulacji w sposób istotny wpłynęła na kształt rozwiązań przyjętych w ramach publicznej części systemu emerytalnego, zwłaszcza w jego repartycyjnej części. Niezaprzeczalnie wykonywanie zawodu górnika wiąże się nadal ze szczególnymi, trudnymi warunkami pracy. Ubezpieczenia pensyjne, a później korzystniejsze traktowanie górników w systemie powszechnego ubezpieczenia emerytalnego, były właśnie formą rekompensaty za ich ciężką pracę. Niemniej jednak korzystniejsze uprawnienia emerytalne górników były jednymi z tych, które należało na nowo uzasadnić i wpleść w logikę nowych rozwiązań.

Wykaz cytowanej literatury

Opracowania zwarte

- FERTACZ S.: *Wpływ podziału Górnego Śląska na ubezpieczenie społeczne*. W: *Górny Śląsk po podziale w 1922 roku. Co Polska, a co Niemcy dały mieszkańcom tej ziemi?*. T. 2. Red. Z. KAPALEA, W. LESIUK, M.W. WANATOWICZ. Bytom, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Muzeum Górnos Śląskie w Bytomiu, 1997.
- GRABSKI E.: *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*. Warszawa, Wydawnictwo E. Wende i Spółka, 1923.
- JAROS J.: *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim do 1914 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1965.
- JAROS J.: *Zarys dziejów górnictwa węglowego*. Warszawa–Kraków, PWN, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1975.

- JEŹ J.: *Zaopatrzenie emerytalne górników i pracowników kolejowych*. Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, 1970.
- MITRĘGA M.: *Polityka socjalna wobec górników węgla kamiennego. (Diagnoza stanu obecnego oraz społeczne aspekty restrukturyzacji)*. Gliwice, Fundacja im. Friedricha Eberta – Biuro na Śląsku, 1995.
- PIĄTKOWSKI M.: *Ubezpieczenie emerytalne*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991.
- PIERNIKARCZYK J.: *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*. T. 1. Katowice, Śląski Związek Akademicki, 1933.
- PŁAWUCKA H.: *Świadczenia emerytalne i rentowe*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991.
- PRZYBYŁKA A.: *Historyczne aspekty rozwoju zabezpieczeń socjalnych górników na Górnym Śląsku*. Katowice, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 2011.
- SZURGACZ H.: *Ubezpieczenia społeczne w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*. W: *Rozwój ubezpieczeń społecznych w Polsce*. Red. Cz. JACKOWIAK. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1991.
- WANATOWICZ M.: *Ubezpieczenie brackie na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Warszawa-Kraków, PWN, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1973.
- WANATOWICZ M.W.: *Wpływ politycznego podziału Górnego Śląska na późniejsze losy tego obszaru i jego mieszkańców*. W: *Górny Śląsk po podziale w 1922 roku. Co Polska, a co Niemcy dały mieszkańcom tej ziemi?* T. 1. Red. Z. KAPAŁA, W. LESIUK, M.W. WANATOWICZ. Bytom, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, 1997.

Opracowania czasopiśmiennicze

- BROJEWSKI M.: *Nowe zasady zawieszania prawa do emerytur i rent*. „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1977, nr 10.
- PIĄTKOWSKI M.: *Świadczenia emerytalno-rentowe ubezpieczeń społecznych w okresie międzywojennym*. „Studia i Materiały z Historii Ubezpieczeń Społecznych w Polsce” 1983, z. 1.
- WASYLECKI T.: *O warunkach zaliczania pracowników do kategorii zatrudnienia ustalonych w dekreście z 25.V.1954 roku*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1955, nr 5.
- WASYLECKI T.: *Zaliczanie pracowników do kategorii zatrudnienia w myśl nowego rozporządzenia RM z 10.IX.1956 roku*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1954, nr 6.
- WASYLECKI T.: *Zawieszanie rent oraz wypłacanie inwalidzkiej renty wyrównawczej*. „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych” 1958, nr 5–6.
- WOŹNICZKA F.: *Dodatkowe ubezpieczenia górnicze na Górnym Śląsku w okresie okupacji (1939–1945)*. „Studia i Materiały z Historii Ubezpieczeń Społecznych w Polsce” 1988, zeszyt 6.
- WOŹNICZKA F.: *Przywileje rentowe za wysoki wkład pracy*. „Praca i Ubezpieczenie Społeczne” 1954, nr 7–8.

Materiały źródłowe

Karta Górnika. Ministerstwo Górnictwa i Energetyki, Warszawa 1949.

Wykaz aktów prawnych

- Konwencja niemiecko-polska dotycząca Górnego Śląska, podpisana w Genewie 15 maja 1922 roku [Dz.U. nr 44, poz. 371].
- Ustawa Konstytucyjna z 15 lipca 1920 roku, zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego [Dz.U. nr 73, poz. 497].
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o ubezpieczeniu społecznym [Dz.U. nr 51, poz. 396].
- Ustawa z dnia 20 lipca 1950 roku o Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych [Dz.U. nr 33, poz. 333].
- Dekret z dnia 25 czerwca 1954 roku o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin [Dz.U. nr 30, poz. 116].
- Ustawa z dnia 28 maja 1957 roku o zaopatrzeniu górników i ich rodzin [Dz.U. nr 32, poz. 139].
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1968 roku o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin [Dz.U. nr 3, poz. 6].
- Ustawa z dnia 29 maja 1974 roku o zmianie niektórych przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym [Dz.U. nr 21, poz. 116].
- Ustawa z dnia 31 marca 1977 roku o dalszym zwiększeniu emerytur i rent oraz o zmianie niektórych przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym [Dz.U. nr 11, poz. 43].
- Ustawa z dnia 27 lutego 1982 roku o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin [Dz.U. nr 7, poz. 60].
- Ustawa z dnia 14 grudnia 1982 roku o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin [Dz.U. nr 40, poz. 267].
- Ustawa z dnia 1 lutego 1983 roku o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin [Dz.U. nr 5, poz. 32].
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1994 roku o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym górników i ich rodzin oraz o zmianie niektórych ustaw [Dz.U. nr 84, poz. 385].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lipca 1954 roku w sprawie zaliczania pracowników do kategorii zatrudnienia [Dz.U. nr 35, poz. 147].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 1981 roku w sprawie szczególnych uprawnień pracowników górnictwa zatrudnionych pod ziemią [Dz.U. nr 22, poz. 115].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 czerwca 1982 roku w sprawie szczególnych warunków przechodzenia na emeryturę oraz uprawnień z tytułu wypadków przy pracy górników [Dz.U. nr 18, poz. 139].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1983 roku w sprawie wieku emerytalnego pracowników zatrudnionych w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze [Dz.U. nr 8, poz. 43].
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 listopada 1949 roku w sprawie szczególnych przywilejów dla górników w górnictwie węglowym [M.P. nr A-100, poz. 1175].
- Uchwała nr 15 Prezydium Rządu z dnia 10 stycznia 1951 roku w sprawie wysokości świadczeń emerytalnych dla górników zatrudnionych pod ziemią [M.P. nr A-5, poz. 64].

Uchwała nr 75 Prezydium Rządu z dnia 17 stycznia 1953 roku w sprawie wysokości świadczeń emerytalnych dla górników zatrudnionych pod ziemią [M.P. nr 10, poz. 142].

Streszczenie: Celem opracowania jest przedstawienie ewolucji i głównych kierunków rozwoju świadczeń emerytalnych dla górników na ziemiach polskich do roku 1998. Analiza obejmuje zarówno rozwiązania obecne w ubezpieczeniu brackim, jak i regulacje wprowadzane w ramach systemu powszechnego ubezpieczenia społecznego. Z przeprowadzonych studiów wyłania się obraz stopniowego budowania, zwłaszcza po II wojnie światowej, szczególnego statusu górników w ubezpieczeniu emerytalnym, co w dużej mierze było zdeterminowane kluczową rolą przemysłu wydobywczego, zwłaszcza górnictwa węgla kamiennego.

Słowa kluczowe: ubezpieczenie społeczne, emerytury górnicze, ubezpieczenie brackie

Main Directions in the Developments of Retirement Benefits for Coalminers in Poland before 1998

Abstract: The aim of the following study is to present the evolution and main directions in the development of retirement benefits for coalminers in Poland before 1998. The analysis encompasses solutions offered by an individual retirement plan (the so-called ubezpieczenie brackie) as well as regulations implemented within the Social Security system. The study shows that the special status of coalminers in the retirement savings plan was built gradually, especially after World War II, largely due to the key role of mining industry, and particularly coal mining industry.

Key words: Social Security, retirement benefits of coalminers, individual retirement plan

BOŻENA ZASĘPA, doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, specjalność: polityka społeczna. Pracownik naukowy Zakładu Polityki Społecznej Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jej zainteresowania naukowe obejmują problematykę demografii, w tym polityki ludnościowej, polityki rodzinnej i zabezpieczenia społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem systemów zabezpieczenia emerytalnego. Członkini Polskiego Towarzystwa Polityki Społecznej, redaktor tematyczny z zakresu polityki społecznej w Zespole Redakcyjnym czasopisma naukowego „Political Preferences”. Współpracuje w charakterze eksperta z otoczeniem Uczelni m.in. z samorządem regionalnym województwa śląskiego, ROPS Województwa Śląskiego, organizacjami pozarządowymi, mediami lokalnymi i regionalnymi zrzeszeniami pracodawców i pracowników.